

הרב משה טרשנסקי

פיקוח נפש בשבת – הותרה או דחוייה?

במאמר זה נעסוק בשני עניינים מרכזיים:

- א - מקור ההיתר, ומדוע נצרכים למקור מפורש להיתר פיקוח נפש בשבת ולא לומדים מהסברה שפיקוח נפש דוחה כל התורה כולה?
- ב - שאלת "הותרה" או "דחוייה", אותה נראה לתלות במחלוקת התנאים בעניין מקור ההיתר, ובמחלוקת בבלי וירושלמי. ובנפקא מינות של שאלת הותרה או דחוייה. חלק מהנושאים הנ"ל נידונו במאמרו של הרב מאיר כהן "פיקוח נפש בשבת"¹, ובהערותיו של הרב שמואל שפירא למאמר הנ"ל².

דין פיקוח נפש בשבת

דין פיקוח נפש שדוחה שבת, ואפילו ספק פיקוח נפש, מפורש במשנה במסכת יומא (פרק ח', משנה ו'): "ועוד אמר רבי מתיא בן חרש: החושש בגרונו מטילין לו סם בתוך פיו בשבת, מפני שהוא ספק נפשות, וכל ספק נפשות דוחה את השבת". בפירוש "תפארת ישראל" למשנה³ מובא שוודאי אין הכוונה לעצם נטילת התרופה, שהרי זה לא נאסר אלא מדרבנן (גזירה משום שחיקת סממנים), ופשיטא דמותר במקום סכנה. אלא מחדשת המשנה שאפילו חילול שבת באיסור תורה - מותר, כגון, תלישת העשבים ממחובר (איסור קוצר), או בישולם.

בתלמוד הירושלמי ביומא (פרק ח', הלכה ה) מופיע, שאל לו לאדם להסתפק ולהתמהמה בדין זה, אלא "הזריז משובח, הנשאל מגונה, והשואל הרי זה שופך דמים". בפירוש "קרבן העדה" שם מסביר את גנותו של הנשאל שלכאורה לא חטא במאומה, ש"היה לו לדרוש דברים אלו ברבים, שידעו העם קודם מעשה". עוד מובא בירושלמי שם: "כל דבר שהוא של סכנה, אין אומר יעשו דברים בעכו"ם ובקטנים, אלא אפילו בגדולים בישראל".

1. הרב מי כהן, "פיקוח נפש בשבת", "שמעתין" גליון 126, עמ' 56-73.
2. הרב שי שפירא, "הארות והערות למאמר פיקוח נפש בשבת", "שמעתין" גליון 129-130, עמ' 188-191.
3. יומא, פרק ח', משנה ו, אות לה.

מקור ההיתר

בבבלי יומא דף פה מצוטט דיון במקור ההיתר לפיקוח נפש בשבת, שמקורו במכילתא בפרשת כי-תשא:

"וכבר היה רבי ישמעאל ורבי עקיבא ורבי אלעזר בן עזריה מהלכין בדרך, ולוי הסדר ורבי ישמעאל בנו של רבי אלעזר בן עזריה מהלכין אחריהן. נשאלה שאלה זו בפניהם – מנין לפיקוח נפש שדוחה את השבת?"

הגמרא ממשיכה ומביאה שבעה מקורות לעניין זה:

א. "ינענה רבי ישמעאל ואמר 'אם במחותרת ימצא הגנבי' – ומה זה שספק על ממון בא, ספק על נפשות בא, ושפיכות דמים מטמא את הארץ וגורם לשכינה שתסתלק מישראל ניתן להצילו בנפשו, ק"ו לפיקוח נפש שדוחה את השבת"⁴.

ב. "ינענה רבי עקיבא ואמר 'וכי יזיד איש על רעהו וגוי מעם מזבחי תקחנו למותי' – מעם מזבחי ולא מעל מזבחי. ואמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן לא שנו אלא להמית, אבל להחיות אפילו מעל מזבחי. ומה זה שספק יש ממש בדבריו, ספק אין ממש בדבריו, ועבודה דוחה שבת, ק"ו לפיקוח נפש שדוחה את השבת"⁵.

ג. "ינענה רבי אלעזר ואמר ומה מילה שהיא אחד ממאתים וארבעים ושמונה איברים שבאדם דוחה את השבת, ק"ו לכל גופו שדוחה את השבת".

ד. "רבי יוסי ברבי יהודה אומר 'את שבתתי תשמרו' – יכול לכל? ת"ל 'אך' חילק".

ה. "רבי יונתן בן יוסף אומר 'כי קודש היא לכם' – היא מסורה בידכם ולא אתם מסורים בידה".

ו. "רבי שמעון בן מנסיא אומר: 'ישמרו בני ישראל את השבת' – אמרה תורה חלל עליו שבת אחת, כדי שישמור שבתות הרבה".

ז. "אמר רב יהודה אמר שמואל: 'אי הואי התם הוה אמינא דידי עדיפא מדידהו, 'וחי בהם' – ולא שימות בהם"⁶.

4. ספק נפשות < שפיכות דמים < (קל וחומר) ספק נפשות < שבת.
5. ספק נפשות < עבודה; עבודה < שבת < ספק נפשות < שבת.

מיד ממשיכה הגמרא ומביאה: "אמר רבא: לכולהו אית להו פירכא, בר מדשמואל דלית ליה פירכא". שעל כל הלימודים יש להקשות שמא מדובר רק במצבים של סבירות גבוהה לסכנת נפשות, וספק נפשות לא דוחה שבת, ואילו לשמואל צריך שיחיה ודאי ואפילו על ספק מחללין. מסכמת שם הגמרא ביחס לדברי שמואל: "טבא חדא פלפלתא חריפא, ממלא צנא דקרי"⁷.

הרבנים כהן ושפירא במאמריהם⁸ מקשים על סוגיה זו מדוע נשאלו התנאים דווקא לגבי שבת ולא לגבי שאר איסורין? ועוד, מדוע נצרכו החכמים בתשובותיהם למקורות השונים, והרי הגמרא ביומא (פב, ע"א), כבר הביאה: "שאיין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים", שבגי עבירות חמורות יש לימודים מיוחדים המלמדים שפיקוח נפש נדחה מפניהם. משמע שבשאר מצוות בהן אין לימוד מיוחד לאסור, זו סברה פשוטה שנדחין מפני פיקוח נפש? הרב כהן הביא את תשובתו של "ציץ אליעזר"⁹ שהסתפקו חכמים להחמיר לעניין שבת בגלל ההיקש לעבודה זרה. הרב שפירא הקשה על כך והציע תירוץ אחר.

מתוך עיון בסוגיה התלמודית נראה להציע הסבר נוסף. מתיאור הצגת השאלה עולה שאין מדובר בדיון למדני של תלמידי חכמים היושבים ספונים בין כותלי בית המדרש, כי אם בשאלה מעשית, שנשאלו עליה בהיותם בדך. הרש"ש¹⁰ מוכיח שהשאלה הוצגה למעשה בפני לוי הסדר ורבי ישמעאל בנו של רבי אלעזר בן עזריה, והם לא ענו דבר בפני רבותיהם אלא העבירו את השאלה לחכמים, דאי לא תימא הכי למה הוזכרו. יש לשים לב גם לנפשות הפועלות - רבי עקיבא הנוטל חלק פעיל במרידות ברומאים והנמנה על עשרת הרוגי מלכות, ורבי ישמעאל סתם, הנזכר גם שם הוא רבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול הנמנה על עשרת הרוגי מלכות¹¹. על דמותו של לוי הסדר אומר רש"י: "לא סורש לי מכו". בהגהות רבי יעקב עמדן לסוגיה מסביר, שלוי היה "סודר שמועות החכמים". ברם, בספר "הערוך"¹² גורס לוי הסדר, ומביא פירוש גאון, שיש אומרים שהיה עושה בגדי סרד, או שהיה עושה כלי שרד (מלשון הישרדות) כגון, המצודות, היינו מומחה בבנין "בונקרים" וכדומה, הנצרכים לעת קרב.

6. עיין רש"י יומא פב, ע"ב ד"ה 'מאי חזית דדמא דידך סומק טפי: וחי בהם' - ולא שימות בהם - טעמו של דבר, לפי שחביבה נפשן של ישראל לפני המקום יותר מן המצוות.
7. מקורות נוספים הביא ד"ר ב"מ לוין (עורך), ב"אוצר הגאונים", חלק התשובות, יומא פב, מפרקוי בן באבוי, כגון, קרבנות בבית המקדש זוחין שבת ולא מביאין אותן אלא לכפר על ישראל כדי שלא יבוא לידי סכנה, על אחת כמה וכמה שתדחה שבת על ספק נפשות.
8. עיין הערות 1 ו-2.
9. ציץ אליעזר, חלק ה, סימן טו, פרק א, אות ב.
10. רש"י בחידושי ליומא פה.
11. עיין ד"ר מי מרגליות (עורך), "אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים", ערך ר' ישמעאל, המביא דעה נוספת שרבי ישמעאל סתם היה נכדו של רבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול מהרוגי מלכות.
12. ספר "הערוך" לרבי נתן מרומי, ערך סרד. מובא גם ע"י ד"ר ב"מ לוין (עורך), "אוצר הגאונים", חלק הפירושים, יומא פה.

העולה מכך, שמדובר בשאלה מעשית מימי המרידות ברומאים (בין המרד הגדול למרד בר-כוכבא), וניתן להציע שהשאלה הופנתה מקרב המורדים שנסתפקו בהיתר המלחמה בשבת.

על פי זה מתורצות הקושיות דלעיל: השאלה התייחסה דווקא לעניין שבת ולא לעניין שאר איסורין, דזו הייתה השאלה המעשית שהופנתה אליהם. דכל שהתנסה בחיי צבא נתקל במצבים של חילול שבת מידי שבוע בשבוע, כגון ביציאה לסיורים מחוץ לתחום, איסור טלטול וכד', ואילו באיסורים אחרים, כגון מאכלות אסורות, לא נתקלים במצבים רגילים במחנה הצבא. וחכמים לא השיבו מסברה פשוטה דפיקוח נפש דוחה שבת כפי שדוחה שאר מצוות, למעט ג' חמורות, כיוון שהסברה מועילה אולי רק לעניין סכנה ודאית הקיימת לפנינו, ואילו כאן השאלה הייתה לגבי מצב ספק (וכמודגש במשנה בדף פג, במפולת - ספק הוא שם וכו') - פעילות בטחון שוטף וכוונות מפני הרומאים שמא יבואו, ולא לעניין סכנה מקומית מיידית. ומכאן החשיבות הגדולה ללימוד של "וחי בהם", המועיל אף לעניין ספק¹³. ואמנם בירושלמי יומא (פרק ח', הלכה ה), מנוסחת השאלה: "מנין שספק נפשות דוחה את השבת?" ברם, אין הירושלמי מביא את סיפור המעשה שבבבלי.

סימוכין לאפשרות זו מצינו במקורות היסטוריים. בספר חשמונאים א' (פרק ב), מתוארת תחילת מרד החשמונאים ביוונים (כ-250-300 שנה קודם לתקופה הנידונה במסכת יומא), ומסופר אותו מעשה הירואי אך נורא, על כאלף אנשים נשים וטף שנהרגו ביום השבת, בגלל שסירבו לחלל שבת ולהילחם, ונמנעו אפילו מלסכור את המערה בה נמצאו, למול כלי המלחמה של האויב. בעקבות זאת נועצו מתניהו ורעיו והחליטו: "אם הלחם ילחמו אויבינו בנו ביום השבת ויצאנו לקראתם ועמדנו על נפשנו".

ואמנם כ-100 שנה מאוחר יותר, בזמן מלחמת האחים הורקנוס ואריסטובלוס, כאשר צר פומפיוס הרומי על ירושלים, מתאר יוסף בן מתתיהו¹⁴ כיצד הורה אריסטובלוס לאנשיו שהתבצרו בהר הבית לקיים מלחמת מגן בשבת כנגד אויבים המתקיפים בפועל, אולם להמנע ממלחמת מנע כנגד סכנה עתידית. וכך הצליח פומפיוס להגביה מגדלים למול החומה ביום השבת, ובעזרתן להכניע אח"כ את העיר. נראה, שהשקפה זו רווחה בקרב חלקים מהעם גם בתקופת המרידות ברומאים, וזו הייתה השאלה שהוצגה לחכמים בדבר מלחמת מנע כנגד ספק סכנה. וממילא רואים כיצד במשך השנים התרחב בתודעה הציבורית היקף היתר המלחמה בשבת, בתחילת מרד החשמונאים נמנעו לחלוטין מלהילחם; בהמשך המרד ובימי הממלכה החשמונאית התירו מלחמת מגן, אך נמנעו ממלחמת מנע, וחכמים בימי המרידות ברומאים הדגישו לציבור את ההיתר גם של מלחמת מנע כנגד ספק סכנה עתידית¹⁵.

13. מהר"ם בן חביב, בספרו "תוספות יום הכפרים", מציג מסקנה דומה, שהשאלה הנידונה הייתה בדבר ספק נפשות, אך אין הוא קושר סוגיה זו לעניין המלחמה.

14. יוסף בן מתתיהו, "תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים", ספר א, פי"ז, ג.

15. על נושא המלחמה בשבת עיין בהרחבה במאמרו של הגר"ש גורן זצ"ל, "לחימה בשבת לאור המקורות", סיני - יספר היובל, ירושלים תשי"ח, עמ' קמט-קפט. הגר"ש גורן לא קושר את הסוגיה

על פי זה מתורצת גם קושייה נוספת בשיטת רבי ישמעאל. בסנהדרין (עד, ע"א) לומד רבי ישמעאל שאם אונסין אדם לעבוד עבודה זרה בצנעא, יעבוד ואל יהרג, והמקור שמביא לכך: "תלמוד לומר 'וחי בהם', ולא שימות בהם". ותמוה מדוע במסכת יומא לא מביא רבי ישמעאל דרשה זו של "וחי בהם", כפי שהביא שמואל: מהר"ם בן חביב¹⁶ מתרץ שלדעת רבי ישמעאל "וחי בהם" מלמד רק על האדם עצמו, ואין מכאן ראייה שמותר גם לאחרים לחלל שבת עבורו, ועל כן העדיף את הלימוד מדין הבא במחלת. ברם, הצמצום בדין "וחי בהם" אינו מובן, וכפי שלומד הילבוש¹⁷ מהניסוח "וחי" בלשון נסתר, במקום יתחיה בהם, משמע דווקא להרחיב את ההיתר ולהחילו גם על אחרים שיחללו בעבורו, ולא לצמצם ההיתר למסוכן עצמו.

על פי ההעמדה דלעיל מובן הדבר, שהרי מדובר בשאלה מעשית במצב של מלחמה, וממילא מיירי במציאות של פרהסיא, ורבי ישמעאל בסנהדרין (עד, ע"א), ובעבודה זרה (כו, ע"ב), מדגיש שההיתר של "וחי בהם" מצטמצם רק למציאות של צינעא, ולא תופס בפרהסיא, ועל כן נצרך הלימוד מדין הבא במחלת¹⁸.

"הותרה" או "דחוייה"?

בראשונים ובפוסקים

דיון נרחב יש בראשונים בשאלת היתר פיקוח נפש בשבת, אם הותרה או דחוייה. הווי אומר, האם בהתעסקותנו בהצלת נפשות בשבת, השבת "הותרה", וכביכול השבת בטלה ומבוטלת ועומדים אנו כביום חול. או שמא השבת רק "דחוייה", ואיסורי שבת קיימים, אלא שבי"התנגשות" בין שני הערכים הנ"ל, מצות פיקוח נפש דוחה את איסורי השבת. הנפקא מינה היא, אם צריך לחזר אחר אפשרות לעשות בהיתר, כדמצינו בגמרא ביומא (ו, ע"ב) לענין טומאת מת.

בשיטת הרמב"ם בעניין זה קיים חוסר בהירות. מחד, פותח הרמב"ם בהלכות שבת (פרק ב, הלכה א) - "דחוייה היא שבת אצל סכנת נפשות כשאר כל המצוות". מאידך, בסוף הלכה ב שם כותב "כללו של דבר: שבת לגבי חולה שיש בו סכנה הרי הוא כחול לכל הדברים שהוא צריך להן". הרבנים כהן ושפירא במאמריהם¹⁹

הנידונה ביומא לענין המלחמה בשבת, והוא מבסס את היתר המלחמה בשבת על דרשת שמאי, "עד רדתה" - אפילו בשבת (שבת יט, ע"א).

16. מהר"ם בן חביב, "תוספות יום הכיפורים", יומא פה.

17. רבי מרדכי יפה, "לבוש מלכות", אורח חיים, סימן שכי"ח, סעיף ב.

18. לא ניתן לתרץ, על פי ההעמדה דלעיל, שהבעיה הנידונה הייתה במציאות של ספק סכנה, ואילו לדעת רבי ישמעאל הלימוד של "וחי בהם" מועיל רק בוודאי סכנה, כגון המקרה עליו מדובר בסנהדרין "עבוד עבודת כוכבים ואל תהרג", שהרי אז הגמרא ביומא המקשה על כל שיטות התנאים שאולי מועיל רק בוודאי, ולא בספק, הייתה צריכה להקשות כן גם על שמואל. מהגמרא שם מוכח שהלימוד של "וחי בהם" ודאי מועיל גם בספק.

19. עיין הערות 1 ו-2.

מביאים דעות שונות בהסבר הרמב"ם אם סובר הותרה או דחויה. המבטיח²⁰ מעלה אפשרות ביניים, שמדאורייתא הותרה, אך מדרבנן מאכילין אותו הקל הקל תחילה כדין דחויה.

בפוסקים מצינו נפקא-מינות שונות לשאלה זו:

א. ה"מגיד משנה"²¹ כותב שחולה שיש בו סכנה מחללים עליו שבת לכל צרכיו, "ואע"פ שאין במניעת דבר שעושין לו סכנה". ואילו ה"בית יוסף"²² מדייק בדברי רש"י שלא הותר לעשות אלא דברים שמניעת עשייתן תגרום לסכנה. הגר"ע יוסף שליטי²³ תולה זאת בשאלת הותרה או דחויה. אם דחויה מותר לעשות רק דברים המונעים סכנה, ואם הותרה והוי כיום חול, מותר לעשות לו כל שרגילין לעשות לו בחול.

ב. הרשב"א בתשובותיו²⁴ מצטט את דעת מהר"ם מרוטנבורג שחולה שיש בו סכנה וזקוק למנת בשר, מותר לשחוט בשבילו ואפילו אם יש שם נבלה. הרשב"א תולה זאת בדעה שהותרה, ואילו למאן-דאמר דחויה עדיף להאכילו נבלה, "שבמקום שיש לו בשר לאכול, לא נעבור אנו ולא נדחה את השבת". בראבי"ד²⁵ מופיע נימוק נוסף, דנבלה בלא ושבבת בסקילה. מסיים הרשב"א: "וכמדומה שהלכה כמאן דאמר שבת דחויה היא ולא הותרה".

ג. השו"ע²⁶ **כותב:** "כשמחללין שבת על חולי שיש בו סכנה, משתדלין שלא לעשות ע"י עכו"ם וקטנים ונשים, אלא ע"י ישראל גדולים ובני דעת". ואילו הרמ"א מגיה: "וי"א דאם אפשר לעשות בלא דיחוי ובלא איחור ע"י שינוי, עושה ע"י שינוי. ואם אפשר לעשותו ע"י עכו"ם בלא איחור כלל, עושין ע"י עכו"ם, וכן נוהגים". גם מחלוקת זאת תלויה באותה שאלה - למאן דאמר דחויה - עדיף אם אפשר לעשות בשינוי או ע"י גוי, ולמ"ד הותרה - עושין ע"י ישראל, דהרי הוא כיום חול²⁷.

בדברי התנאים ואמוראים

נראה לבחון שאלה זו שדנו בה הראשונים, לאור המקורות השונים שהובאו להיתר פיקוח נפש בשבת. הגמרא ביומא (פה, ע"ב), מסכמת, כאמור, שלכל שיטות התנאים קשה, "אשכחן ודאי, ספק מנא לן"? שאולי המקורות הנ"ל מועילים רק

20. רבי משה מטראני, "קריית ספר", הלכות מאכלות אסורות, פרק י"ד.

21. מגיד משנה, הלכות שבת, פרק ב', הלכה יד.

22. בית יוסף, סימן שכ"ח, ד"ה יומ"ש רבינו וכן מכה'.

23. שו"ת "יחווה דעת", חלק ד, סימן ל.

24. שו"ת רשב"א, סימן תרפ"ט.

25. שו"ת הראב"ד, סימן מט. מצוטט ברא"ש, יומא פרק ח', אות יד.

26. שולחן ערוך, אורח חיים, סימן שכ"ח, סעיף יב.

27. בשו"ע הרב, סימן שכ"ח, סעיף ג, כותב שאף למ"ד דחויה לא יעשה ע"י גוי, "מכיון שאין דרך להצילו אלא בעשיית מלאכה האסורה בשבת, הרי נדחה השבת בשבילו לגבי ישראלים המחוייבים בהצלתו, ואין כאן חילול כללי". אך ממשד ומביא בשם יש אומרים שכיוון שהשבת דחויה, על כן אם אפשר לעשות ע"י נכרי בלא איחור כלל צריך לעשות ע"י נכרי.

לעניין ודאי, ולא לעניין ספק. רק אליבא דשמואל אומרת הגמרא שלא קשה, דהלימוד של "וחי בהם", ודאי מועיל גם במצב של ספק. נשאלת השאלה מנין נובע יתרון זה של שיטת שמואל?

הגמרא אינה מפרטת את הקושי אליבא דכל השיטות, אלא היא מתייחסת בפירוש רק לשיטותיהם של רבי ישמעאל ורבי עקיבא. לרבי ישמעאל הלומד מדין הבא במחנת קשה ש"חזקה אין אדם מעמיד עצמו על ממונו", וממילא הגנב בא מתוך מוכנות להרוג, והוי סכנה ודאית, ולא ספק סכנה. על רבי עקיבא הלומד מדין פיקוח נפש הדוחה עבודה, ועל כן כהן פוסק מעבודתו ללמד זכות על אדם הנידון בבית דין ליהרג, מקשה הגמרא שמה זה רק אחר שזוג חכמים בחנו את דבריו וממילא הוי הצלה ודאית ולא ספק.

את הקושי לשיטות האחרות אין הגמרא רואה צורך להסביר. וניתן לנסות ולומר, רבי אלעזר לומד ממילה שהיא תיקון ל"פגם" ודאי, בדומה לסכנה ודאית. רבי יוסי ברבי יהודה לומד מהמיעוט "אף את שבתת תשמרו", ומצמצמים המיעוט למינימום של סכנה ודאית, ולא מרחיבים אותו שרירותית למצב של ספק. לשיטת רבי שמעון בן מנסיא, חלל שבת אחת שישמור שבתות הרבה, מתירים פעולה של חילול שבת ודאי, רק על מנת להציל מסכנה ודאית שתמנע בעדו מלשמור שבתות נוספות, ולא על מנת להציל מסכנת ספק.

ברם, קשה להבין מדוע מצמצמת הגמרא את שיטת רבי יונתן בן יוסף: "קודש היא לכם" – היא מסורה בידכם ולא אתם מסורים בידה", לסכנה ודאית, יותר מאשר את שיטת שמואל. לכאורה יש לומר אליבא דשניהם, "ולא אתם מסורים בידה" להסתכן בסכנת ודאי, וכן "ולא שימות בהם" בסכנה ודאית. או, לחילופין, ניתן לומר לשתיהן השיטות, "היא מסורה בידכם" ולא מסתכנים עבור השבת אפילו בספק, וכן "וחי בהם" ולא שיסתכן אפילו בספק.

נראה שישנו הבדל אחד בסיסי בין שמואל לתנאים, והוא שמוביל לחילוק הני"ל של הגמרא. התנאים עסקו כולם בשאלה הנידונה במסגרת הלכות שבת, ואילו שמואל לעומתם דן בעניין במסגרת הלכות פיקוח נפש. התנאים שעסקו בכך במסגרת הלכות שבת, משמע לדעתם שישנה "התנגשות" בין שני ערכים – שבת ופיקוח נפש, שניהם נמצאים על כף המאזניים, ופיקוח נפש גובר, כמאן דאמר "דחוייה". בולט הדבר בשיטת רבי שמעון בן מנסיא: "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה" – חשבון תועלת שיעדיף לבטל שבת אחת על מנת להרוויח שבתות הרבה. ניתן להביא גם סיוע לשוני לכך שהתנאים סוברים כאפשרות שדחוייה, מרבי ישמעאל, רבי עקיבא ורבי אלעזר הנוקטים בלשון "שדוחה את השבת", וגם רבי שמעון בן מנסיא אומר "חלל עליו שבת אחת", וכך גם הוצגה השאלה – "מנין לפיקוח נפש שדוחה את השבת?".

אמנם התשבי"ץ²⁸ כותב שעל פי הטעם של רבי עקיבא, כיוון שעבודה הותרה, קל

28. תשבי"ץ, חלק ג, סימן לו.

וחומר שלעניין פיקוח נפש שבת הותרה (לפחות בסכנה ודאית). וכן לטעמו של רבי אלעזר, כיוון שלעניין מילה, שבת הותרה²⁹, קל וחומר שלעניין פיקוח נפש שבת הותרה. ברם, "ערוך השולחן"³⁰ כותב שאף אם למדין ממילה אין ראייה שיהו שווין לגמרי לעניין דין הותרה, אלא יתכן ולומדים ממילה רק את הדין הבסיסי שפיקוח נפש גובר.

שונה היא דעתו של שמואל - "וחי בהם" - ולא שימות בהם. שמואל לא דן בשאלה מתוך דיני שבת, אלא מביא מקור כללי המלמדנו שלא ניתנו החוקים והמשפטים אלא על מנת לקיים "זוסיפו לך שנות חיים" (משלי ט', יא). באותם מצבים בהם שמירת החוקים והמשפטים עלולה להביא לקטילת חיים, לא נצטוונו כלל בהם. אין כאן "התנגשות" בין השבת לבין פיקוח נפש, אלא ציווי השבת לא עולה כלל במציאות זאת, וכדעה ש"הותרה", שהרי הוא כיום חול [לשם השוואה, דין עבודה במקדש שהותרה בשבת (יומא מו, ע"ב), לא נלמד בתורה במסגרת הלכות שבת, אלא מפסוקים מפורשים הדנים בקרבנות, "וביום השבת שני כבשים... עלת שבת בשבתו" (במדבר כ"ח, ט-י). גם דין מילה, שלרוב הדעות הותרה בשבת, לא נלמד בתורה מפסוקים לעניין שבת, אלא במסגרת מצוה המילה "וביום השמיני ימול" (ויקרא י"ב, ג), דרשו חז"ל: "ואפילו בשבת" (שבת קלב, ע"א). ייתכן לפי זה שמיקום הדין בתורה מהווה אינדיקציה לעניין גדר הדין, אם דחויה או הותרה].

לפי זה מובנים דברי רבא: "לכולהו אית להו פירכא בר מדשמואל", דלכל המתבססים על מקור ממנו משמע שישנה "התנגשות" ופיקוח נפש גובר, כשיטה ש"דחויה", צריך לצמצם ההיתר למינימום, וניתן להגביל זאת רק לפיקוח נפש ודאי. ואילו לשיטת שמואל הסובר ש"הותרה", מדובר בהיתר מורחב ואפשר להחילו גם על ספק סכנה. וכדמצינו לתלות בשאלת "הותרה או דחויה" לא רק את צורת ביצוע ההצלה (ע"י גוי או האיסור הקל), אלא גם את היקף ההיתר, לעניין מלאכות שאינן הכרחיות להצלת חיי החולה.

ראוי לציין שאף לפי הדברים הנ"ל, שנראה שמסקנת הסוגיה להתבסס על "וחי בהם", וכמאן דאמר "הותרה", מצינו גם סוגיות מהן נראה להסיק כמאן דאמר "דחויה", כגון יומא (פג, ע"א): "ת"ר: מי שאחזו בולמוס מאכילין אותו הקל הקל". וכן בגמרא בשבת (קכה, ע"ב), לעניין יולדת שצריכים להביא לה שמן דרך רשות הרבים, אומר רב אשי: "מביאה לה בכלי דרך שעה, דכמה דאפשר לשנויי משנינן". אין זאת אלא מחלוקת סוגיות בגדר הדין, או שמדרבנן החמירו כדן "דחויה".

בתלמודים

נראה לתלות שאלה זאת גם במחלוקת התלמודים. בבבלי יומא (פד, ע"ב) מופיע:

29. אין זה מוסכם לחלוטין שלעניין מילה שבת "הותרה", עיין שו"ת "יחווה דעת", חלק ד', סימן ל, עמ' קסא-קסב.

30. "ערוך השולחן", סימן שכ"ח, סעיף ג.

"ואין עושיין דברים הללו לא ע"י נכרים ולא ע"י כותיים (גירסת רי"ף ורא"ש - ולא ע"י קטנים), אלא ע"י גדולי ישראל". בירושלמי יומא (פרק ח', הלכה ה'), מצינו שינוי קל: "תני, כל דבר שהוא של סכנה, אין אומר יעשו דברים בעכו"ם ובקטנים אלא אפילו בגדולים בישראל". בבבלי משמע שאין עושיין ע"י נכרים אלא דווקא ע"י גדולי ישראל, שהשבת "הותרה", ואילו מהירושלמי עולה שאין עושיין ע"י עכו"ם בלבד, אלא אפשר אפילו בגדולים בישראל, אף שיש עדיפות לעשות ע"י נכרים, שהשבת "דחוייה".

ואמנם כך משמע גם ממקורות ההיתר המובאים שם בירושלמי: "מנין שספק נפשות דוחה את השבת? רבי אבהו בשם רבי יוחנן 'אך את שבתתי תשמרו' - מיעוט. אית דבעי מימר, אמרה תורה חלל עליו שבת, והוא יושב ומשמר שבתות הרבה". כפי שנכתב לעיל, משני המקורות הנ"ל משמע שישנה "התנגשות" בין שני הערכים, והשבת רק "דחוייה", הלימוד של "וחי בהם" חסר בירושלמי.

ראוי להצביע על חילוק נוסף בין הבבלי לירושלמי בעניין המושג "גדולי ישראל". נחלקו ה"בית יוסף"³¹ והט"ז³² אם הכוונה לישראל גדולים להבדיל מקטנים, או שהכוונה לגדולי ישראל החשובים בחכמה. ולכאורה, זאת מחלוקת התלמודים: שבבבלי כתוב "גדולי ישראל" משמע בחכמה, ואילו בירושלמי מופיע "אפילו בגדולים בישראל", להבדיל מקטנים ולהבדיל מגוים (אמנם בפירוש "קרבן העדה" שם בירושלמי פירש גדולים שבישראל תלמידי חכמים, אך מפשט הלשון נראה יותר כדאמרינן).

על פי זה מובן גם מדוע ישנו בבבלי משפט נוסף, החסר בירושלמי: "ואין אומריין יעשו דברים הללו לא ע"פ נשים ולא ע"פ כותיים, אבל מצטרפין לדעת אחרת"³³. הדרכת הירושלמי היא שלא עושים ע"י גוים ולא ע"י קטנים, אלא ע"י ישראל גדולים, ואין מקום לחלק בין נשים לגברים דגם נשים נצטוו על השבת. ברם, אליבא דהבבלי שעושיין ע"י גדולי ישראל תלמידי חכמים, מובן מדוע נקטה הגמרא "לא ע"פ נשים", וכמו כן לא עושיין ע"י ישראלים פשוטים, אלא דווקא ע"י גדולי ישראל, על מנת ללמד לעם את חשיבות העיסוק בפיקוח נפשות.

מהן ה"נפקא מינות"?

מעניין עוד לבדוק את הנפקא מינות שהוצגו לעיל. ה"שולחן ערוך", בסימן שכ"ח, סעיף ד', פוסק: "עושים לו כל שרגילים לעשות לו בחול". ובסעיף יב: "משתדלין שלא לעשות ע"י עכו"ם וקטנים ונשים, אלא ע"י ישראל גדולים ובני דעת". ובסעיף יד: "צריך בשר, שוחטין לו, ואין אומרים נאכילנו נבלה". מכאן שלדעת ה"שולחן ערוך" שבת "הותרה" אצל פיקוח נפש, ולא "דחוייה". ברם, ב"בית יוסף"³⁴ משמע שמרן אוחז בדעת הסוברים "דחוייה". על מנת ליישב זאת, יש לבחון את הנפקא מינות השונות אחת לאחת.

31. "בית יוסף", סימן שכ"ח, ד"ה וזאין עושיין.

32. ט"ז, סימן שכה, ס"ק ה.

33. עיין גרסאות שונות ברש"י, רי"ף, רא"ש ורי"ן.

34. "בית יוסף", סימן שכ"ח, ד"ה יהיה החולה.

א. לעניין עשיית כל צרכיו שרגילין לעשות לו בחול, כותב הרדב"ז בתשובותיו³⁵, שאף על פי ששבת "דחוייה" אצל נפשות מותר לעשות אפילו דברים שאין בהם צורך כל כך, ש"אפשר שאם לא תעשה לו הדברים שיש בהם קצת צורך, יבוא לדברים שיש בהם צורך הרבה". וכפי שהסביר ה"אבני נזר"³⁶ את כוונתו שלעניין חולה שיש בו סכנה: "כל מה שיחסר לו חשיב סכנה, כי יצטרף חסרון זה אל הסכנה שיש לו בלאו הכי ויסתכן יותר", וממילא לא ניתן להבחין בין צורך קצת לבין צורך גדול. בשו"ת "יחווה דעת"³⁷ פירש את כוונת הרדב"ז אחרת, שאם לא יעשה לחולה דברים שיש בהם צורך קצת, יבוא להמנע מלעשות בשבילו גם דברים שיש בהם צורך הרבה. אמנם מצינו בפוסקים שהחמירו למעשה בדבר זה. ה"משנה ברורה"³⁸ כותב: "כל שברור שאין במניעת אותו דבר חשש סכנה, אע"פ שמ"מ צריך הוא לו, ורגילין לעשות לו, אין עושין אותו בשבת אלא ע"י אינו יהודי, כדין צרכי חולה שאין בו סכנה, וע"כ בוודאי מהנכון להחמיר באיסור של תורה".

ב. לעניין שחיטה או נבלה - הרא"ש³⁹ כותב ששוחטים לחולה: "משום דחיישינן שמא יהא החולה קץ באכילת איסור ויפרוש ויסתכן". הר"ן⁴⁰ נוקט קו דומה, דאפילו למאן דאמר "דחוייה" יש להעדיף לשחוט, וטעם אחר עימו: "אין איסור נבלה קל מאיסור שבת, דנהי דנבלה איסור לאו ושבת איסור סקילה, איכא חומרא אחרינא בנבלה, לפי שהאוכלה עובר בלאו על כל זית וזית שבה... אבל לענין שבת לא עבר אלא בשעת שחיטה".

התשב"ץ⁴¹ מתפלל על תירוץ זה של הר"ן, ובין השאר כותב: "הרב ז"ל נתן דבריו לשיעוריו, שאם החולה הזה אין צריך אלא לכזית, או למשקין ברביעית, דלא עבר אלא חד לאו, היינו מתירין לו איסור נבלה ולא מחללין עליה שבת. ורוב חולים מסוכנים כך הוא עניינם, שהרופאים מצווים להשקותו מרק תרנגולת מעט מעט אפילו פחות מרביעית, ושיהיה שיעור רב בין שתיה לשתיה יותר מכדי אכילת פרס, כדי שיוכל כח המסוכן לסבלו, והרב ז"ל מגדולי הרופאים היה וידע זה".

ג. לעניין עשייה על ידי גוי - הרא"ש⁴² כותב שאפילו אם מצויים קטנים יש לעשות על ידי גדולים, "חיישינן זימנין דליתנייהו ואתי לאהדורי בתרייהו". וכן כותב הטי"ז⁴³ לענין גוים. ובתוספות⁴⁴ מסבירים שחוששין שמא יתעצל הנכרי. לגבי נשים כותב

35. שו"ת רדב"ז, חלק ד, סימן ק"ל.

36. שו"ת "אבני נזר", אורח חיים, סימן תני"ג, אות ד-ה.

37. שו"ת "יחווה דעת", חלק ד, סימן ל', עמ' קסט.

38. "משנה ברורה", סימן שכ"ח, ס"ק יד, ובהרחבה ב"באור הלכה". וכן ב"ערוך השולחן", סימן שכ"ח, סעיף כד; ובשו"ע הרב, סימן שכ"ח, סעיף ד.

39. רא"ש, יומא, פרק ח', אות יד.

40. ר"ן, יומא, דף ד, ע"ב מדפי הר"ן, ד"ה יגרסי' בגמרא.

41. תשב"ץ, חלק ג, סימן ל"ז.

42. רא"ש, יומא, פרק ח', אות יד.

43. ט"ז, סימן שכ"ח ס"ק ה.

44. יומא פד, ע"ב, תודיה יאלאי.

הרמב"ם⁴⁵ שלא עושיין על ידן, "כדי שלא תהא שבת קלה בעיניהם", ויבואו לחלל שבת במקום אחר.

העולה מכך, שהנפקא מינות שהוצגו לא עומדות במבחן כל הפוסקים, ואפילו לסוברים "דחוייה" מצינו בכל מקרה ומקרה נימוק לפסוק לקולא. וכפי שכתב הגר"מ פינשטיין זצ"ל⁴⁶: "נמצא שליכא חילוק בין 'דחוייה' ל'הותרה'".

סיכום ומסקנות

פיקוח נפש, ואפילו ספק פיקוח נפש, דוחה שבת, דוחה גם איסורי תורה. הגמרא המביאה מספר מקורות להיתר, נראה שהתייחסה לשאלה מעשית שהתעוררה לעניין היתר מלחמת מנע בשבת כנגד ספק סכנה.

בראשונים מצינו דעות שונות אם פיקוח נפש "הותרה" אצל שבת או "דחוייה", ויתכן לתלות זאת במקורות השונים שהובאו בגמרא, דלשמואל "הותרה" ולשאר הדעות "דחוייה", ואולי גם במחלוקת התלמודים, דלבבלי - "הותרה" ולירושלמי - "דחוייה".

נפקא מינות שונות יש לשאלה זאת, אך למעשה מצינו גם בקרב הסוברים דחוייה נימוק להקל בכל מקרה ומקרה.

* **הערת המערכת:** כפי שמחבר המאמר ציין, דבריו באים להביע דעה נוספת לבעיות שהוצגו בנושא זה, המתייחסים לשני מאמרים קודמים בנידון. כמובן שאין ב"נפקא מינות" שהציג המחבר משום קביעת הלכה, והכל לשם "יגדיל תורה ויאדיר", ומכל המאמרים תסתיים שמעתנא.

45. רמב"ם, הלכות שבת, פרק ב', הלכה ג'.
46. שו"ת "אגרות משה", חושן משפט, חלק ב', סימן ע"ט, אות ד.